

FERENCZI SZILÁRD

EGY VÁNDORMOZIGÉPÉSZ ÚTJAI

■ A román filmgyártás kezdeteinek magyar – és miért ne: egyetemesen jelentős – vonatkozásairól kevés olyan forrás áll ma széles körben rendelkezésre, ami nem Janovics Jenőhöz lenne köthető. Janovicsnak az impériumváltást megelőző munkássága nyilván nem tartozik ide – azt ugyanis a magyar film-történet magáénak tekinti, jöllehet a román filmtörténeti szakirodalom is számon tartja –, ide sorolhatók viszont azok a filmek, amelyek az 1918. év végi fordulat után Kolozsváron vagy Erdély-szerte Janovics (és közvetetten vagy közvetlenül operátore, Fekete László) kezdeményezése nyomán készültek: *A két árva* (1919), *A világrém* (1920), különféle dokumentum- és oktatófilmek a húszas és harmincas években. Ily markánsan, a földrajzi-területi szempontot hangsúlyozva viszont korántsem indokolt a román filmgyártáshoz sorolni Janovics impériumváltást követő tevékenységét, mert bár Románia területén dolgozott, stábjja magyarokból állt, ettől pedig – bár hivatalosan a fogalom nem létezik – a „romániai magyar filmgyártást” erősítette.

A kánontól félreeső életművel létezett azonban egy operatőr-rendező, akit a magyar filmtörténet még nem fedezett fel, annál inkább a román, mivel az első impériumváltástól kezdve egészen a harmincas évek végéig a román dokumentum- és játékfilmgyártás egyik úttörőjének számít. Ő a temesvári születésű Bertók József (1891–1972) (névváltozatok: Bartók József¹, Iosif Barkok²). Hosszú élete során nagy utat járt be, a filmes tevékenység számos alszakmáját űzte, és munkássága az európai, hovatovább az egyetemes filmtörténet vonatkozásában is figyelemre méltó. Operatőri karrierje 16 éves korában indult az Osztrák–Magyar Monarchiában, a Nagy Háború idején végig forgatott és fényképezett, utána pedig Aradon, Temesváron és Bukarestben dolgozott, részben magyar, részben román megrendelésre, és részben saját szakállra. A magyar filmtörténeti kánon azért is nem számol vele, mivel mindazok a mozgóképek, amelyeknek 1918-at megelőzően operátore volt, sajnálatos módon elvesztek.

Bertók József 1891-ben született Temesváron, és a tízes évei végén szembesült először szülővárosában a mozgókép csodájával, aminek aztán egész életében rabja lett. A Nagy Háború elején Bécsben elsőként jelentkezett fényképésznek és operatőrnek a Monarchia Hadügyminisztériuma által felállított hadipropaganda-gépezet szolgálatába, majd 30 másik társával együtt az első vonalban filmezte, illetve fényképezte a cs. és k. hadsereg teljesítményét a fronton. Leszerelt, visszatért Aradra, rövidesen Bukarestbe került, és a román filmipar egyik legjelentősebb operatőreként vett részt játék- és dokumentumfilmek forgatásán, többek között Tóth Dezső, Gábor Dezső, Jean Mihail, Horia Igiroșanu, Paul Călinescu rendezők oldalán. A második világháborút követően Aradon fényképésszműtermet nyitott, 1958-ban nyugdíjba vonult, majd 1972-ben meghalt.

Életének és egyszersmind a román filmgyártás kezdeteinek egyik kiemelt értékű forrása önéletrajzi emlékezése, amelyet vélhetően a CNC (Centrul Național al Cinematografiei, illetve akkor még ONC – Oficiul Național al Cinematografiei – azaz a román Nemzeti Filmközpont) egyik alkalmazottja

rögzített 1967. május 1-jén Aradon, valószínűleg publikálási szándékkal, és amelyet az ANF (Arhiva Națională de Film – Nemzeti Filmarchívum) gyűjteménye őriz az A 2270 jelzet alatt. A román nyelvű vallomás 37 oldalas volt eredetileg, azonban ebből mintegy 21 oldalt kivágtak (lényegtelennek megítélt életrajzi adatokat, a hatalom szempontjából túldicsőített háborús vagy többször ismétlődő részleteket húztak ki), majd az alkalmazottat egy bizonyos A. úr kérdéseivel gyaníthatóan visszaküldték kiegészítésre és pontosításra. Az így született 40 oldalas gépelt Bertók-anyag, amely az *Amintiri* (Emlékek) címet viseli, 5 részből áll: 1. az 1903–1958 közötti időszakra vonatkozó történetek szerkesztett gépeléssel 16 oldalon (ám a 3. oldal hiányzik, tehát 15 oldal); 2. Bertók József egyoldalas filmográfiája; 3. A. úr kérdései egy oldalon; 4. az A. úr kérdéseire adott válaszok töredéke, nyers gépelt változatban (11 oldal); és végül 5. az első interjú nyers, szerkesztési nyomokkal ellátott változatának töredéke (a 26. oldaltól a 37.-ig). A teljes anyag 51 oldal összesen, mivel az első rész 11 oldala kétszer szerepel. A forrás mind Bertók József életéhez, mind a Monarchia háborús propagandagépezetének működéséhez, mind a román filmgyártás hőskorához, mind pedig számos más vonatkozásban rendkívül értékes adalékokkal szolgál.

Az első interjú, avagy az életstációk vallomásos felidézése jótékonyan kiegészül az A. kérdéseire adott válaszokkal, ám a forrás így több ízben is időrendet veszít, kronológiailag töredezetté válik. A következőkben a kronológia helyreállításával megpróbálom rendezni Bertók József szubjektív életrajzát, amely kísérlet viszont szükségszerűen – az egykor valódi interjúhoz képest, csak ezúttal egységesítve, mozaikos állapotát kijavítva – egy utólag konstruált kérdezz-felelekévé változik. A kérdések beemelése, illetve a cenzúrázott (kihúzott) szakaszok megjelenítése annyiban indokolt, amennyiben ebből láthatóvá válik az egykori állampárt káderének a kommunista hatalmat (is) képviselő álláspontja a múlt és itt specifikusan a román filmes emlékezet feltárásának elsődleges és elfogadott szempontjairól. Mint minden utólagos – a történetekhez képest jóval későbbi – élőszavas beszámolóban, az idős öregúr itt is kissé bizonytalanul, önmagát ismételve, néha redundánsan – a már egyszer említett adatokhoz képest az ismétléssel új információt nem nyújtva – merül el emlékeiben, így a fordítás sem teljesen hű a nyersanyaghoz, és mindössze a valóban lényeges, nem ismétlődő részleteket tartalmazza, a távoli emlékfoszlányok semmitmondó részleteit pedig kihagyja. Ahol kényszerűen kihagyok részleteket, ott zárójelben három ponttal jelzem. Magyarázatokat részben zárójelben kurziválva, részben végjegyzetben fűzök hozzá. Reményeim szerint ezzel a módszerrel sem Bertók József emlékei, sem a forrás értelmezhetőségi értéke nem csökken, épp ellenkezőleg, helyreáll strukturális szemantikai értéke.

Bertók József: *Emlékek*

Rögzítve: 1967. május 1-jén és egy későbbi időpontban. Hogyan lettem mozigépész/filmoperatőr (a román fogalom kétértelmű: operator cinematografic)

A.: Kérem, mesélje el életét, ahogyan emlékszik! (A vallomást vélhetően megelőző kérdés, illetve annak lényege, amely azonban nincs megjelenítve, de a teljes egészet szükségszerűen felvezető mondatként itt a helye.)

B.: Temesváron születtem 1891-ben. Édesapám Bertók János borász és pinceszettulajdonos volt, elhunyt 1903-ban, édesanyám, lánykori nevén Szlávin

Ágnes, 1894-ben halt meg. Születésemkor betegedett meg, és háromévesen anya nélkül maradtam. Fiú- és lánytestvérem is volt: bátyám meghalt 1928-ban, nővérem házassági neve Horváth Rozália. 1966-ban hunyt el. Apám második gimnazista koromban halt meg. Halála után nem járhattam tovább iskolába, és elszegődtem fényképészinak. Négy évig dolgoztam itt, és mivel árva voltam, ruházat és teljes ellátás járt nekem. A mesterem és családja jól bántak velem. 18 esztendősen inas lettem. *(A későbbi részletek alapján ez utóbbi téves emlék, vagy ha ez helyes, akkor a következő szakasz 1907-es évszáma téves, helyette hihetőbb az 1911 vagy 1912-es évszám.)*

1907 kora tavaszán begördült Temesvárra a híres Narten³ vándormozi, amely nagy újdonság és szenzáció volt, ponyvája alatt 40 férőhelyes nézőtérrel és saját áramfejlesztővel. A sátor hossza 40 méter volt, egész hosszában szabad és díszes széksorközzel. Külsejét „vonzóan” 300 színes égővel és 12 ívfényű lámpával díszítették. A gőzgép lendítőkerekét is három színes égő ékesítette, amelyek forgáskor növelték a látvány hatását. A vándormozi négy nagyon szép kocsival rendelkezett, melyekből kettőt a tulajdonos, egyet a személyzet használt, és a negyedikben volt elhelyezve a vetítógép.

Amikor a sátermozi megérkezett, a kíváncsi nép mind ott tolongott. Az első vetítésen én is jelen voltam, és rendkívüli hatást gyakorolt rám. Az előadás után odamentem a vetítógép kocsijához, amelynek ajtaja nyitva állt, mivel bent nagy volt a hőség. Csak álltam a kocsi előtt, és néztem ezt a hatalmas csodát, majd megvártam az összes vetítés végét, és éjfélre értem haza. Egész éjszaka nem aludtam.

Másnap este ismét az elvarázsolt kocsi előtt bámészkodtam, A gépész látta, hogy nem tágitok, és beszédbe elegyedtünk. Németül kérdezte, hogy látam-e és tetszett-e az előadás, majd adott egy marék filmkockát. Éreztem, hogy a mozi lényeges része lesz életemnek. Harmadik este is ott álltam, és figyeltem a gépész munkáját. Kérdezte, hogy érdekel-e, amit látok, majd behívott, és ahogyan a feladata engedte, faggatott a szüleimről, a foglalkozásomról, mindenről. 28-30 éves, jólelkű fiatalember volt a gépész, és lelkesedésemet látva megmutatta, hogyan tekerhetők vissza a szalagok, amit nagy örömmel csináltam. [...] Égtem a vágtyól, hogy ezt a munkát végezhessem. Negyedik nap a mesterem mutatott egy újsághirdetést, és viccelődve mondta, hogy ez az állás pontosan nekem való (a hirdetés szövege: „Kerestetik egy fiatal, nőtlen, rátermett fényképész, aki szeret utazgatni. További részletek: a Narten mozi igazgatóságán”). Remegve vártam az estét. Az újságot szorongatva felkerestem a gépészt, [...] aki megígérte, hogy jelentkezésemet támogatni fogja. *(Itt egy teljes oldal hiányzik, de a későbbiek alapján egyértelmű, hogy felvették mozigépésznek a Nartenhez. Ha volt a vallomásnak második alcíme, akkor ezen a hiányzó oldalon lehetett, ugyanis az első, a Hogyan lettem mozigépész alcím után több nem következik.)*

...hogyan filmeket vetíthessek. Egyik nap felfedeztem a vetítógépkocsi sarkában egy ládát. Kérdeztem a gépészt, mit tartalmaz, mire azt válaszolta, hogy egy felvevőgépet. Kértem, mutassa meg, roppant érdekelne. Mondta, hogy az ifjú Narten dolgozott baka korában azzal a géppel, és minden városban, amelyben a sátermozi megfordult, forgatott egy filmet, amelyet aztán a búcsúelőadáson levetítettek. Mivel távozását követően senki nem értett a felvevőgép kezeléséhez, több film nem készült. A gépész végül engedett unszolásomnak, és amikor kinyitotta a ládát, ott állt előttem minden álmom és vágyam: egy Pathé márkájú felvevőgép. Remegtem az izgalomtól. Ismertem a gép szerkezetét, és rövid tanulmányozás után jeleztem, hogy tudnék filmezni vele.

Azt hitte, tréfálok, és határozott állításaimra is csupán azt jegyezte meg, hogy nagy különbség van fényképezés és filmezés között, meg hogy az ifjú Narten is sok nyersanyagot rontott el, mire sikerült elfogadható filmet készítenie. Kértem, hogy támogassa ügyemet az igazgatónál. [...] Az igazgató végül bekéretett, majd hosszas faggatózás és figyelmeztetés után beleegyezett egy próba-film forgatásába, a kollégát pedig utasította minden eszköz rendelkezésemre bocsátásáról. Életem legnagyobb elégtétele volt először megragadni a felvevő-gép forgattyúját.

Így vettem fel az első tíz métert. Este, előadás után előhívtam a negatívot, amely két órán át száradt, majd elkészítettem a pozitív másolatot, amely hasonlóan több órán át száradt. Másnap tükön ülve vártuk kollégámmal a vetítést. Tíz óra tájban jelezték, hogy kezdhethük vetíteni, az igazgató pedig átjött a feleségével. Remegve vetítettem az első képeket, amire következett egy második vetítés. Utána az igazgató áthívott a kocsijába, és azt mondta, hogy a filmet kiválónak tekinti, gratulált, és teljes bizalmával rám ruházta a feladatot, hogy minden városban én forgassam ezentúl a búcsúfilmet, amely munkát filmenként 20 koronával jutalmazna. Ez Versecen történt. Mivel immár két hete voltunk ebben a városban, az első 100 méter filmemet itt készítettem.

A.: Melyik évben? *(Bertók erre nem válaszol.)*

B.: Majd összepakoltunk, és továbbmentünk. Következett Fehértemplom, Nagybecskerek, Kikinda stb. Minden városban 100 méter filmet forgattam. Így lettem operatőr és mozigépész egyszerre. Segítettem a kollégámnak a sátor felállításában és szétszerelésében, valamint a villamos munkákban.

Teltek a hónapok, jártunk nyolc városban, és készítettem nyolc filmet. Eljutottunk Pancsovába, mely az utolsó magyarországi város volt a turné során, következő utunk Belgrádba vitt. Pancsován a mozi nagy csoda volt, ugyanis ott ilyen előadást korábban nem láttak. Kéthetes látogatásunk végén elkészítettem a kilencedik filmem. Pancsován, látva a nagy tolongást, két férfi hajlandónak mutatkozott megvásárolni Narten moziját. Narten nem fogadta el az ajánlatot, de jelezte, hogy a szerbiai turné végén újratárgyalhatják, mivel visszavonulását tervezi. Szétszereltük a karavánt, és elindultunk Belgrád felé. A mozisátrat a Kalemegdánban⁴ állítottuk fel. Itt is tolongott a nép, a mozi a korábbiaknál is nagyobb szenzációt jelentett. Három hete voltunk Belgrádban, amikor egy nem várt fordulat mindent a feje tetejére állított. Sürgöny jött azzal a hírrrel, hogy Narten lányának születése nehéz volt, és mivel éppen a sátor leszerelésének előnapján jártunk, végső búcsú gyanánt levetítettük a Belgrádról készült filmemet.

A.: Melyik évben filmezett Belgrádban? *(Bertók erre sem válaszol.)*

B.: A sürgöny megérkezése után Narten utasította a titkárát, hogy menjen az ajánlattevő pancsovai férfiakért, ugyanakkor egybegyűjtötte a személyzetet, közölte a vállalkozás felosztatásának okait, mindenkit elbocsátott, és két hónapra előre kiadta a béreinket.

Másnap megérkezett a két pancsovai férfi, és roppant alacsony áron megvették a teljes karavánt. Mivel én már jól ismertem a mozigépészi és a villanszerelési teendőket, Narten javasolta, hogy maradjak alkalmazásban, mert a kollégám és mindenki más visszatérnek Németországba. Szerettem a munkát, így maradtam. Több hónapja tevékenykedtem Pancsovában, amikor megismertem egy lányt, és elvettem feleségül. Őszbe fordult az idő, és a sátor már nem volt megfelelő. Téli helyiség nem lévén, a mozit szétszerelték. Ekkortájt épült egy modern mozhelyiség Lugoson, ahonnan ajánlatot kaptam mozigépészi állásra, amelyet elfogadtam, és a feleségemmel Lugosra költöztünk. Ez

1912-ben történt, és 1913 áprilisában özvegy maradtam. Egy év özvegység után újrَاهázasodtam éppen azon a napon – 1914 júliusában –, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia háborút üzent Szerbiának, és általános mozgósítást hirdettek.

Sorozáskor magammal vittem egy 9/12-es fényképezőgépet, és engedélyt kaptam a katonák fényképezésére. Alig két hónapja voltam szolgálatban, amikor napiparancsba adták minden egységnek, hogy a bécsi hadügyminisztériumba várják a filmművészethez értő katonákat, különösen az operatőröket. 20 kilométerre voltunk Bécestől, és a parancsnok rögtön másnap elküldött. Amikor a hadügyminisztériumba értem, senki nem tudott a napiparancsról, jóllehet onnan volt kihirdetve. [...] Végül a tábornok színe elé kerültem. Lámpalázam volt. 24 évesen, alig hat hét szolgálat után a tábornok előtt álltam, aki idős ember volt, roppant szimpatikus, és amennyire meg tudtam ítélni, nem túlzottan katonás. A családomról kérdezett, és csodálkozott, hogy milyen jól beszélek németül. Kérte, magyarázzam el, miről van szó. Előadtam, hogy a német hadsereg megbízásából filmeznek a fronton a következő nemzedékek okítására, és ugyanez fog történni az osztrák–magyar hadseregben is. Majd kérdezte, ki vagyok, és miért jöttem. El kellett magyaráznom, hogy operatőr vagyok, aki filmez, hogy elsőként érkeztem, és sok egyebet.

Mikor mindent megtudott, kérdezte, hogy mi a teendő elsősorban. Jelenttem a következőket: első dolgunk, hogy a feletteseim meggyőződjenek a hozzáértésemről filmes ügyben. Ezt úgy bizonyíthatom, ha nyílik lehetőségem filmezni, ahhoz pedig szükségem van egy filmfelvevőgépre. Mosolygott, és azt mondta: tud adni ágyút, fegyverzetet, de arról, amiről beszélek, sosem hallott, és nem is látott ilyet. Emlékeztettem, hogy Bécsben létezik egy filmstúdió, ahonnan mindez beszerezhető. A párbeszédnél jelen volt egy őrnagy, aki javasolta, hogy levélben utasíthatja a stúdiót egy ilyen felszerelés bérbeadására. Másnap a levéllel beállítottam a stúdióba. [...] A stúdió igazgatója a levél elolvasása után kifagगतott, főként a felvevőgép szükségének céljairól. Előadtam, mit tervez a hadsereg. Az igazgató ekkor közölte, hogy két felvevőgéppel rendelkeznek, és mindkettő foglalt. Ha egyet idead, leáll a produkció, és 20 ember munka nélkül marad. Mivel mindössze 24 órára kértem kölcsön a gépet, az igazgató leállította a forgatást, utasította személyzetét a gép és az állvány becsomagolására, és arra, hogy tegyenek mellé egy 120 méteres negatívot. Fél órán belül a felszerelés nálam volt.

Másnap egy segéddel lementünk a Duna-partra, és lefilmeztük, amint elhalad egy hajó, utána pedig egy gyorsvonat száguldását, és ezzel a 120 méter elfogyott. Visszatérve a minisztériumba jelentettem, hogy a feladatot végrehajtottam. A feletteseim teljesen beavatatlanok voltak, rögtön látni akarták, el kellett tehát magyaráznom, hogy a nyersanyagot előbb elő kell hívni, mint bármelyik fényképet, de a tekerccset csak a stúdióban lehet előhívni, ahol készítenem kell egy pozitív másolatot, amely majd levetíthető lesz egy moziban.

Mosolyogva mondta ekkor a tábornok az őrnagynak: „ez a katona parancsolgat nekem, és engedelmeskednem kell”. A teendőimet szolgálati parancsba foglalták, visszatérhettem a stúdióhoz, ahol a felvevőgép láttán megkönnyebbülten lélegeztek fel. Az igazgató kedvesen fogadott, és kérdezte, mit filmeztem, majd elsőbbséggel a tekercs előhívását rendelte el az egyik technikussal. Kértem, hadd hívhassam elő magam. Csodálkozott, hogy ehhez is érték, majd elrendelte a technikusnál minden eszköz rendelkezésre bocsátását. Amikor a negatív megszáradt, ő is bejött megnézni. Ekkortájt (1915-ben) még nem létezett pánkromatikus fényképfilm, csak

ortokromatikus.⁵ Előhívó gép sem volt, és a filmeket 60 méteres fakeretre erősítve vörös fénynél hívtuk elő.

Két óra múlva a negatív a szárítóba került. Az igazgató megállította a dobot, és a technikusokkal együtt aprólékosan átvizsgálta a tekerceset. Többször elhangzott: jó, helyes. Az igazgató utasításba adta, hogy a negatívot másolják át. Közbeléptem, és ismét kértem, hadd végezzem én ezt is. Úgy néztek rám, mint valami csodabogárra. A technikusok kérdezték, milyen nemzetiségű vagyok, kinél és hol tanultam. Ők ugyanis csak azt tudták, ami a szűk szakterületük volt. Magabiztosan kivágtam, hogy Németországból származom. További két óra múlva a pozitív másolat is elkészült, az igazgató pedig kérte, hogy részt vehessen a vetítésen, amit természetesen megengedtem. A teremben ötvenen gyűltünk össze, a két forgató csapat is leállította a munkát, és kíváncsian bejöttek. Két vetítést követően számtalan gratulációt fogadtam a technikusok és az igazgató részéről, aki hozzátette, hogy ha túlélelem a háborút, feltétlenül jelentkeznek nála.

A dobozba zárt filmmel a feletteseim elé járultam, amit rögtön látni akartak, de mondtam, hogy azt moziban lehet megnézni. Másnap, ismét egy szolgálati paranccsal a zsebemben, elindultam keresni egy mozit. Nem kellett messze menjek, pár utcával odébb szembeötlött a „Kino” felirat. [...] A tulajdonos rögtön látta, hogy olyasmi készül, ami őt is érdekelt. Tartalékos hadnagy volt, kapott behívó parancsot, és jelentkeznie kellett két hét múlva az századánál. Megkérdezte, hogyan csatlakozhatna ehhez a most felálló egységhez, hiszen ő is szakmabeli, és ezáltal hasznosabb lehetne a hadseregnek, mint a századában. Megígértem, hogy bemutatom a tábornoknak. A minisztériumban jelentettem, hogy minden elő van készítve, és három nap múlva sor kerül a vetítésre. Az őrnagy és a tábornok megtanácskozták, kit küldjenek el megtekinteni a filmet, végül az én tanácsomra egy hattagú bizottság állt össze. Harmadik napon a mozi tulajdonosával fogadtuk a bizottságot, amelyet a tábornok segédtszjtje, az őrnagy és négy másik tiszt alkotott. A vetítés rendben lement, a tisztek figyelemmel kísérték. Pár perc alatt a 120 méter film lepörgött, és kértek, hogy indítsam el újra. Második megtekintésre a felvételt jónak találták. A vetítés végén bemutattam a mozi tulajdonosát a mozi előterében álldogáló tiszteknek, és jelentettem, hogy behívó parancsot kapott, pár napon belül jelentkeznie kell az egységénél. Tartalékos hadnagy lévén megfelelni a most felállításra kerülő szakegység parancsnokaként. A tábornok beleegyezett, és a mozi tulajdonosát másnapra bekérette a minisztériumba.

Másnap együtt mentünk be audienciára. Mivel ketten voltunk, akik értetünk a filmezéshez, a tábornok megbízott, hogy állítsunk össze egy szükséglistát és lehetőség szerint egy költségtervet. Egyelőre ketten voltunk, ám a parancs hatására többen is jelentkezni fognak az előnyösebb helyzet reményében. Új parancsnokkal mindent leírtunk: a laboratórium átalakítását, a felszerelést stb. Hosszas keresés után találtunk egy raktárhelyiséget egy csendes házban, majd a szükséges átalakítások után nyertünk 6 szobát benne. Meglehetősen nagy költségvetést szabtuk meg, mindazonáltal elfogadták. Három hónapon belül egy korszerű filmlaboratórium állt rendelkezésünkre. Nem sokáig maradtunk kettesben, mindenholn jelentkezték, még a frontról is, olyan katonák, akik remélték, hogy elhelyezkedhetnek a front mögött.

A.: Hol volt a bécsi mozi, és mi volt a neve? És hol volt a laboratórium?

B.: Amikor Bécsbe érkeztem filmoperatőrként, érdekelt, hogy szakmai berkekben mi folyik ott. Tudtam a Sascha⁶ filmstúdió létezéséről. A laboratóriumuk a Neubaugasse utcában volt, azt hiszem. Ott hívtam elő a hadseregnek

készített próbafilmet. Nem, a hadsereg új laboratóriuma, az volt a Neubaugasse utcában, talán. Én voltam a hadsereg első operatőre, valószínűleg mert elsőnek jelentkeztem. Nagy volt a filmkereslet, a Sascha stúdió is állandóan dolgozott, két stábbal. Ezért a stúdióktól senkit nem soroztak be. Különben a Saschánál is csak két operatőr volt.

Míg a laboratórium felállításával voltunk elfoglalva, kihelyeztek hozzánk 48 embert. A laboratórium felszerelése után képzést indítottunk, megvizsgáltuk mindenik jelentkezőt, és két hét alatt kiderült, hogy mindössze három ember alkalmazható a 48-ból. Kaptunk három felvevőgépet, gépeket, több tízezer méter negatív és pozitív szalagot. Az operatőri és laboráns felkészítők állandóan zajlottak [...], létrehoztunk tehát egy operatőri iskolát, ahol kezdetben három és a háború végéig összesen nagyjából 30 frontoperatőrt képeztünk ki. Mindenik ott forgatott, ahol éppen küldetésben volt, majd visszatért Bécsbe előhívni az anyagot, és hogy új küldetést kapjon.

A.: Milyen más operatőröket ismert meg az első világháborúban?

B.: Nemigen találkoztunk, és más operatőr nevére nem is emlékszem. Sosem láttam azt az anyagot, amelyet filmre vettem. A küldetésben még egyedül egy tiszt vett részt az operatőr mellett, akinek az volt a feladata, hogy a csapatmozgások közepén megkönnyítse a haladást, és tisztázzon esetleges vitás helyzeteket. Ő ismerte nagyjából a küldetést, de az operatőr választotta ki a forgatás tárgyát. Ugyancsak a tiszt vette át a kész anyagot, és felelt érte.

Felállítottunk egy mozit a fronton, mozigépészéket képeztünk. Így telt el egy év. Aztán parancsot kaptam, hogy menjek a Balkánra, ahol Mackensen⁷ seregébe osztottak be több hónapra. Bécsből az út Szófiáig – Belgrádon és Nišen keresztül – 14 napig tartott. Szófiában közölték, hogy tovább kell mennünk Szvistov⁸ városába, ahol megtudtuk, hogy a különítmény, amelybe kihelyeztek, Ruzcsukban⁹ állomásozik. Hajóval mentünk oda a Dunán. Bécsből több képzett munkást küldtek ki ide, akiket ugyanabba a különítménybe osztottak be. [...] Estefelé befutottunk Ruzcsuk kikötőjébe, ahol nem volt már hadparancsnok, csupán csak egy altiszt. A nálam levő gépek összsúlya 100 kg körül volt.

[...] A két nemzetiség¹⁰ parancsnokainak az volt a feladata, hogy a Dunán keresztül olyan hajóhidat állítsanak fel, amelyen keresztül vasúti kocsikat szállíthattak Ruzcsuk és Giurgiu között. Ez a munkálat már félig készen volt, amikor megérkeztem. Lefilmeztem a hajóhid építését a Dunán keresztül.

A laboratóriumot a német hadparancsnokságon rendeztem be, és pár napon belül munkának láttam. Mindenhova magammal vittem a 9/12-es fényképezőgépet, amellyel a számomra érdekes pillanatokat mind rögzítettem. Teltek a hetek, és a hajóhid építése egyre csak haladt, az elkattintott fényképek száma pedig egyre nőtt. Végül eljött a nagy nap. Miután megtisztítottuk a bakancsokat és az egyenruhát, vártuk Mackensen vonatkülönítményének érkezését. Erre a vonatra szálltam fel én is, mivel másnap¹¹ vonult be a német hadsereg Bukarestbe. Hogy elkerülje a háború következményeit, a román főváros kapitulált.

Amikor a felvevőgépet felállítottam a Victoriei úton, odajött egy kereskedő, és kérdezte, miféle katona vagyok. Amikor azt feleltem, hogy osztrák, és Mackensen bevonulását várom, visszaszaladt a boltba, és bezárta. Ahogy a tűz terjed, olyan sebességgel zárták be a boltokat. A hivatalosságokon kívül senki nem tudott a város megadásáról, a rendőr is szolgálatban maradt, a posztján.

Eljött a katonai parádé ideje.

Mackensennel az élen, aki fehér lovon ügetett, körötte a legfelsőbb hadvezetés, katonazenekar által kísérve és 25-30 ezres sereggel a cs. és k. hadsereg

bevonult a városba. Amikor ez lejárt, véget ért a háromhónapos küldetésem. Becsomagoltam az 1500 méter negatív filmezett tekercset, a sok tucat fényképuveget, és visszatértem Bécsbe.

A.: 1500 méter szalag? Honnan tudja, hogy ennyi? Mi történt időközben a bécsi laboratóriummal?

B.: *(Itt Bertók azt állítja, hogy egy nap alatt két tekercs hosszan is filmezett, de áthúzták, és beírták pirossal, hogy csak fényképezett.)* Bécsbe visszatérve az anyagot átadtam a laboratóriumnak, amely ekkor már kielégítően működött. Kaptam három nap eltávozást és egy új kiküldetést a déli frontra, ahol a német parancsnokság a Lovcen¹² hegységéből a hadsereg és a fegyverzet szállítására egy drótkötélpályát épített át Albániába. Szükség volt a siklóra, mivel ott akkor nem létezett vasúti összeköttetés. Hegyvidék volt, ahol csak szamar vagy öszvér segítségével lehetett közlekedni. Kotorba megérkezve nekem is az ég és föld között kifeszített siklón kellett utaznom. Ha erre az első siklótúrazásomra gondolok vissza, most is remegek. 300 méter távolság volt a két hegycsúcs között, és a szakadék 300 méter mély. [...] A munka izgalmas volt, mivel a forgatási munkafázisok nagyon lassan teltek, 30-40 filmnél *(bizonyára méterben)* aligha filmeztem többet naponta. Az időm lejárt, és a küldetés véget ért.

A.: Mít filmezett Albániában?

B. Elsősorban a drótkötélpálya megépítését és a hadiszállítmányokkal kapcsolatos munkákat.

Végre visszatérhettem Bécsbe. Egy apró szerelvényre szálltunk fel, s az indulási ponttól 25 km volt az út Durazzóig¹³. Lépésben haladtunk, mert a hevenyészett síneken csak lassan mehetett a vonat. Az út közepénél hatalmas robaj hallatszott – az egyik kocsi leugrott a sínekről. Itt megálltunk, lehetetlen volt továbbhaladni. Elfogott a rémület, mert tudtam, hogy másnap indul a sebesülteket szállító hajó Durazzóból. Csak páran voltunk, és megtanácskoztuk, mi a teendő. Úgy döntöttünk, hogy lerakodjuk a kerékagyakat, és így tovább-mehetünk. [...] Több óra keresés után végül találtunk egy eléggé vastag ágat, amellyel nehezen le tudtuk rakodni a kerékagyakat. A munka hatórási késést jelentett. Így sajnos lekéstem a hajót, mivel az Durazzóból már útnak indult. [...] A kikötőparancsnok azt tanácsolta, hogy várjam meg a következő hajót. Adtak ennem, és szállást is kaptam. [...] Este tizenegykor sürgöny jött, három betűvel: S.O.S. A reggel útnak indult hajó aknának ütközött, léket kapott, és lassan süllyedt – ennyit tudott közölni a sürgönytiszt. A hajón 600 katona utazott, többségükben sebesültek vagy lábadozók. Ha reggel elérem a hajót, akkor én is... Szerencsémre másnap este érkezett egy aknaszedő hajó, amely fogta a segélyhívást, de mire a helyszínre ért csak úszó deszkákat és hordókat talált. Ez a hajó vitt el Puláig. Na de végül megérkeztem Bécsbe. Ott mindenről értesültek már. Pár napon belül beosztottak egy tábornok mellé, akinek feladata volt a seregek szemlézése. Egyik napon meg kellett jelenjek a tábornok előtt, aki a különítményt vezette. Barátságosan fogadott, és felszólított, hogy meséljem el összes kalandomat Boszniában, majd legvégül közölte, hogy bizalmi küldetés vár rám. Galíciába kell mennem, megkapom egy egység számát, ahol jelentkezni kell. Nehéztüzérségi egységről volt szó. A többit helyben fogják közölni velem. Amikor megérkeztem, ...-ban *(innen hiányzik a település neve)* egy hatalmas betonlapot öntöttek éppen a 30,5 cm-es ágyúnak, amellyel Breszt-Litovszkot tervezték ágyúzni. Míg ott voltam, párszor kétszötöték ugyan, de a 2-3 méter vastag falakban nem okozott tekintélyes kárt, a felderítők jelentései szerint. Itt-tartózkodásom nem volt gyümölcsöző. Visszatértem Bécsbe. Időközben az olasz fronton is megfordultam, de három hónappal

később visszaküldtek a nehéztüzérséghez, és miket adatott meg látnom... le-taglózott. A híres Dicke Bertát láttam bevetésen, egy hatalmas, 42 cm kaliberű ágyút. Ezzel az ágyúval lőttek párat – és az erőd sorsa meg lett pecsételve. A vastag falak úgy dőltek össze, mint földrengéskor.

A.: Mit filmezett Galíciában? Hát Olaszországban?

B.: Galíciában a Dicke Berta ágyúzásait filmeztem és a hatását Breszt-Litovszkra, ahol a sikeres ostromot követően is forgattam. Olaszországban pedig, Tagliamentóban az elsőprő osztrák támadást filmeztem egy havas magaslaton. Az olaszok valahol lent voltak a völgyben. Egy bosnyák regiment állásai mellett álltam, messze fent. Lefilmeztem az olasz hadifoglyok megérkezését a hajnali órákban, mivel a támadás éjszaka zajlott. Fentről az osztrákok által elfoglalt lövészárkokat is filmeztem. A völgyben ezekben a lövészárkokban nem volt hó, épp ellenkezőleg, zöldelltek. Ugyanakkor azt is filmeztem, ahogyan az olaszok és a mieink használati tárgyakat cserélnek.

Teltek a hónapok, és immár 1918-at írtunk. A seregben mindenféle háborúellenes uszításokról hallottunk. Az élelmiszer borzasztóan megfogyatkozott, és az élet Bécsben rendkívül nehéz lett. Egyik reggel lázasan ébredtem, és képtelen voltam kikelni az ágyból. Másnap meglátogattak az egységtársaim, s a lázmérő 39,5 fokot mutatott. Pár órán belül elszállítottak a kórházba. [...] Spanyolnátha gyanújával elkülönítettek, de végül maláriát diagnosztizáltak. Egy hét múlva átszállítottak Morvaországba, Znojmo városába, ahol 3000 másik maláriás beteggel egy kórházba kerültem. Két hónap múlva ismét Bécsben voltam, ahol a hangulat erőteljesen háborúellenesre váltott. Megsokasodtak a katonaszökések és a hadügyminisztérium épülete előtti tüntetések. Októberben a tisztek vonultak a hadügyminisztérium elé, letépték a rangjelzéseiket, és halomba dobálták a kardokat. „Le a háborúval!” – skandálták. A cseh tisztek mindenüket otthagyták a minisztérium épületénél, és szó nélkül felszívódtak.

A bécsi laboratórium raktárosa egy cseh férfi volt, Tutter. Amikor értesült róla, hogy mi történik a hadügyminisztérium előtt, és a hadi filmszolgálat személyzete szétszóródott, Tutter ide akarta adni nekem a raktár kulcsait. Elutasítottam, mondván, hogy haza kívánok menni. A fronton végig egy Ernemann márkájú 9/12-es fényképezőgépem volt, míg a raktárban a legkorszerűbb felszerelés halmozódott fel. Sokáig bántam, hogy nem vettem magamhoz legalább egyet.

Október 28-án összehívták a magyarországi tiszteket, és tudomásukra hozták, hogy az ottani hadsereg feloszlott, mivel kitört a forradalom. Közölték velünk, hogy a magyar hadsereg fel lett oszlatva, és tehát hazamehetünk.

A.: Ki hívta össze a magyar katonákat és közölte velük, hogy forradalom van?

B.: Ezt egy tiszt mondta, lehet forradalmár volt, nem szervezeti vonalon. Egy olyan tiszt, aki már nem akart harcolni, letépte a rangjelzéseit, és arra biztatott, hogy térjen mindenki haza. Különvonatokat kaptunk, és október 30-án elhagytuk Bécsset, mindenki hazamehetett. 500 katona indult el hazafelé. [...] Pozsonyban a magyar himnusszal fogadtak, és arra kértek, hogy maradjunk, vegyük fel a harcot a bevonuló csehek ellen. Váltig bizonygatták, hogy a magyar hadsereg még létezik, és meg kell védje az országot a csehekkal szemben, hogy megarthassuk Pozsonyt.

A.: Ki állította meg a vonatot Pozsonynál?

B.: Elit huszáralakulatok. A kérésüket elutasítottuk, és akkor erőszakkal akartak ott tartani. Végül továbbbindultunk, és minden állomásnál egyre kevesebben utaztunk tovább. Vácnál már csak százán voltunk. Ugyanaz fogadott itt is, mint Pozsonyban. Hiába mondtuk, hogy nem akarunk harcolni, és amúgy sincs már magyar hadsereg, felszedték a síneket, és Vácban kényszer-

rültünk rostokolni. Akkor tudtuk meg, hogy az illavai¹⁴ foglyok kiszabadultak, és egy különvonattal Vác felé tartanak, hogy kiszabadítsák az ottani több ezer foglyot is. Kaptunk fegyvert és fejenként 40 golyót. Akkor arra gondoltam, hogy hiába éltem túl a háborút, itt fogok meghalni ebben a tűzharcban. [...] Leposztoltak a Duna-kanyarban, négy katona mellé engem tettek meg parancsnoknak, és vártuk a vonatot. Parancsot adtam, hogy minden katona felkészítés nélkül lőhet. A vonat lassított, sokan kiugráltak, bele a Dunába, és átúszták, másokat elnyelt a sötét. Az állomáson a sínek fel voltak szedve. Mikor a vonat befutott, hirtelen felgyúlt hat reflektor, és mind a tíz kocsi fénybe borította. Megszólt hat gépfegyver, három-három a vonat mindkét oldalán. Amint a foglyok kiugráltak a kocsikból, halomba kaszálták őket a halál. Az egész nem tartott tovább tíz percnél. Az életben maradt foglyokat megkötözték, és bekísérték a börtönbe. *(Itt egy újabb harc leírása következik 1918 november közepéről, amelyet egy másik, Brassóból érkező, cseh katonákat és élelmiszert szállító vonat ellen vívtak, a forgatókönyv ugyanaz.)* Leszereltek, megdicsérték, kaptunk fejenként ezer koronát, és a raktárból magunkhoz vehettünk bármit, amit el tudtunk vinni. Erről hivatalos igazolásom is van.

Aznap este, november 10-én elindultam Vácra, és másnap szerencsésen megérkeztem Lugosra, ahol várt a családom. A feleségem, az ötéves fiam és a hároméves lányom kissé lefogyva fogadtak. A nejem másnap torokfájásra panaszkodott, este már láza volt. Kihívtuk az orvost, aki spanyolnáthát állapított meg. Az orvos tanácsára elvittem a gyerekeket. Harmadnap a feleségem már nem volt magánál, negyednapra meghalt. 26 éves volt. Úgy hírlett, az utcában még 13 nő volt spanyolnáthás.

A kommunista forradalom már kirobbant Budapesten, és még Lugoson is zajlottak utcaharcok. Ide előbb a francia seregek vonultak be, utánuk jöttek a román alakulatok.

Rögtön a háború után mozigépész lettem egy lugosi moziban, amely az utólag Olympiának nevezett vállalathoz tartozott. Hárman voltak tulajdonosok: Schinger, akinek papírüzlete volt, egy ügyvéd és egy villanyszerelő. Társak voltak. Ők támogatták anyagilag egy korszerű mozi felépítését 1912-ben, és tulajdonosok maradtak a háború után is. Mivel törvény szerint a hazatérteket kötelezően vissza kellett fogadni régi állásukba, nekem is kedvezett ez a dolog. Hazatértem után újra visszaálltam tehát a régi mozigépészi állásomba a lugosi Omnia moziban. Egyik napon felkeresett két bukaresti úriember, és felajánlották, hogy legyenek az újonnan Aradon berendezett mozijuk igazgatója. A bér kétszerese volt a lugosinak, tehát elvállaltam. Az aradi mozit felszereltem, de a bukarestiek annyira gyenge filmeket küldtek, hogy a mozi nem bírta a jó filmeket vetítő konkurenciával szemben, és néhány hónapos működés után bezárt. Akkor kaptam ajánlatot egy lippai mozi felállítására, amit saját áramfejlesztővel szereltem fel. A munka befejezése után hívtak, hogy legyenek egy filmgyár laboratóriumának technikai vezetője. Filmfeliratokat is készítettünk. Ez 1920-ban történt. A filmgyár tulajdonosa egy bécsi lakos volt, aki játszott a tőzsdén, elvesztette a vagyonát, s a filmgyár bezárt. Ekkor Aradon felszereltem a saját laborom. Filmfeliratokat készítettem, szalagokat tisztítottam, és reklámfényképezést vállaltam. Vásároltam egy felvevőgépet, és nekiláttam rövidfilmeket forgatni.

Harmadszor is megnősültem, ezzel a feleségemmel 25 évet éltünk együtt. Gyermeünk nem született. Aradon halt meg 1948-ban. Még a második feleségem halála után a két gyermeket átvették a rokonok. A lányomat befogadó családnak nem volt más gyermeke, utólag Magyarországra költöztek. Felnőtt-

ként egy magas rangú hivatalnokhoz ment feleségül, ma Szegeden él. Harmadik nősülésemkor a fiamat visszahoztam magunkhoz.

A.: Meséljen részletesebben a forgatásokról és a filmek felhasználásáról! Kiket ismert meg? Hol volt a laboratórium? Milyenek voltak a filmes körülmények Erdélyben 1918 után? Mit tud a kolozsvári filmes tevékenységről?

B.: A határok lezárása után a Bánságban és Erdélyben maradt filmállományt egy temesvári forgalmazó cég vette át, amelynek dr. Gábor¹⁵ volt a tulajdonosa. Egy másik filmforgalmazó céget Kolozsváron nyitott egy operatőr, aki később öngyilkos lett. Úgy hírlík, az egyik átvilágításnál a pénztárból több tízezer lej hiányzott. Janovicsot nem ismertem, ismertem viszont Feketét¹⁶. Ő a háború után már nem filmezett, pusztán csak filmfeliratokat gyártott. Talán a segédje készített még híradókat. Nem hallottam és nem is láttam Janovics háború előtt készült filmjeit, és arról sem tudok, hogy utólag folytatta volna. A színház mellett láttam viszont azt a stúdiót, amelyről azt mondják, hogy ott készültek a filmek, egy nagy csarnokot fémoszlopokkal. Láttam a laboratóriumot is, ahol a filmfeliratok készültek.

Aradon volt a Victoria filmgyártó vállalat, bécsi tulajdonossal, itt is volt filmfeliratgyártó laboratórium. Itt kezdtem el forgatni az aradi tárgyú filmeket, egy Ernemann márkájú géppel, és ugyanazt használtam a feliratokhoz is. Első, egy egész tekercs hosszú filmem az *O duminică după-amiază la Arad (Vasárnap délután Aradon)* címet viselte, és az Apollo moziban mutattam be.

Ez a vállalat számos elavult amerikai filmet vásárolt fel, főként vadnyugati cselekménnyel. Megpróbáltuk eladni Bukarestben is, és ebből a célból vetítést szerveztünk a Sarpicnál¹⁷, de elutasítottak, mondván, hogy nekik romantikus filmek kellenek. Davidescu¹⁸ is elutasított a Gaumontnál.

Második filmem Aradon egy kerékpáros körversenyéről szólt, a városközpontban. Filmeztem egy vízkeresztet is a Maros-parton, a román katedrális és egy kiállítást Aradon, amolyan országos kereskedelmi vagy ipari kiállítást – ez 600 méter hosszú volt. Ez utóbbit egy bizonyos Klein megrendelésére, akinek filmforgalmazó vállalkozása volt. Időközben vásároltam egy Pathé felvevőgépet, és saját laboratóriumot szereltem fel. Ezeket mind ott hívtam elő. A Pathé gépet Vasilescutól¹⁹ vettem, és a szalagokat a bukaresti Gibson cégtől kaptam. Amikor a háború után először Bukarestbe mentem, megismertem Vasilescut, Gociut,²⁰ Ivanovicot,²¹ Barbeliant²² és Ionescu-Ciocot²³ (ez egy szakállas fickó volt, aki feliratokat készített a Sarpicnak is, laboratóriuma volt, és talán filmforgalmazó cége is). Gociu Bukarestbe érkezésem előtt éppen a kereskedelmi minisztérium megbízásából filmezett az egész ország területén. Akkor ismertem meg Aradon, ahol a vasúti szerelóműhelyben forgatott éppen. Aradról Resicabányára mentek. Ő mutatott be a többi moztistának Bukarestben. Vasilescut Barbelianon keresztül ismertem meg, és meghívott a laborjába, amely valahol egy pincében volt berendezve. Kérdeztem, hogy van-e eladó felvevőgépe, és megmutatta ezt a Pathét, amely ugyan nem volt új, de elfogadható állapotban volt, hát megvettem. Az én laboromhoz képest a bukarestiek mind gyengébben voltak felszerelve, igaz, nem láttam a hadseregét, és a Posmantirét²⁴ sem. [...]

Híradót készítettem egy másik kiállításról Temesváron, amelyen részt vett a királyi család is. Ferdinánd király helyezte el akkor az egyik külvárosi ortodox templom alapkövét. Ott volt a királyné és Károly herceg felesége is. Emlékszem, nagyon szép közeli képeket sikerült felvennem egy pavilonban, kilátással a folyóra. Ezt a filmet a temesvári mozik igazgatója rendelte. Ugyanebben az időben forgattam oktatófilmeket is, egy tanárral, már nem emlékszem, mi volt a neve,

tudom viszont, hogy később agyonlőtte magát. Tulajdonképpen az ő nevét használták arra, hogy a film könnyebben vetíthető legyen a tanügyi rendszerben. Készítettem egy egész estés, hatfelvonásos filmet is *De la pădure la mobilă (Az erdőtől a bútorig)* címmel, és az aradi Apollo moziban vetítettük először. Később megvette a Casa școalelor (az *Iskolák Országos Központja*).

Ruszkicabányán a márvány kitermeléséről filmet forgattam, amelyben szerepeltek az aradi cserkészek, akik aztán a ruszkicabányai márványfejtőhöz látogatnak. Forgattam a vajdahunyadi várnál és a kohászatnál, a rescabányai kohászatnál, a dévai várnál (itt kígyókat is lencsevégre kaptam). Mind a hat filmet saját zsebből fizettem. Jóllehet oktatófilmek voltak, az összeset bemutattam az aradi moziban. A negatívok nálam maradtak a laborban. Amikor Bukarestbe költöztem, Juda és Claiți, akiknek filmforgalmazó vállalatuk is volt, átvették bizonyára a negatívokat is. De talán mégis Aradon vesztek el valahol. Egy fényképésztől hallottam, aki pár éve régi filmeket vásárolt fel, hogy köztük volt a *Ionel și Mărioara (Jancsi és Juliska)* is. Felfigyelt rá, mert meglátta a nevem a stáblistán. Továbbadta őket egy szemüvegkeret-gyárnak, ahol bizonyára beolvasztották. A *Ionel și Mărioara*-val kapcsolatban: a színészek javarészt amatőrök voltak – az apát egy titkosszolgálati hivatalnok, az anyát egy színésznő a magyar színháztól, a vasorrú bábát pedig egy fogorvos alakította. Két felvonása volt, Aradon és más városokban forgattuk, Claiți és társának mozivállalata biztosította az anyagiakat. Claiți még él, további részletekkel ő is szolgálhat. A filmben leginkább külső helyszíneket használtunk, de egy belteret is, ott, ahol ma a Tineretului mozi van. A díszleteket célzatosan ehhez készítettük, és mesterséges fényt használtunk. Egy bizonyos Kilevici is segített, aki most Olaszországban van, és aki a bécsi Listo-filmnél dolgozott rendezőként. A stáblistán az ő neve lett feltüntetve mint rendező. A film 1924-ben készült, két és fél hónap alatt. Részben az a férfi is támogatta, aki a *Bing-Bang*-ban egy parkban a padon olvas, ő fizette ki a belső díszleteket és a vasorrú bába házikójának megépítését. Megjelentek balett-tanulók is, akiket egy táncosnő készített fel, és aki ma is él Aradon, de már nem emlékszem a nevére.

Az aradi filmekkel felmentem Bukarestbe, és szerveztem egy vetítést a tanügyi minisztériumban. A tanár segített, ő ápolta a kapcsolatokat. Anghelescu²⁵ volt éppen a miniszter. Megnézték a filmeket, és azonnal megvásárolták (minden címből egy pozitív másolatot). Később a Casa școalelor-nak adtam el még filmeket: *Zborul zepelinului deasupra Capitalei (Zeppelin repülése a főváros fölött)*, *O eclipsă de soare (Egy napfogyatkozás)*, amely – emlékszem – hatalmas szenzáció volt. Eszembe jutott a tanár neve, akivel Aradon együttműködtünk, az aradi fiúliceum igazgatója volt: Babescunak hívták. Emlékszem még egy bizonyos Menaséra, akinek a tulajdonában voltak Leon Popescu²⁶ filmgyárának maradványai. Őt akkor ismertem meg, amikor Vasilescutól vásároltam volt a fényképezőgépet, mert mondta, hogy ennek a Menasénak talán van egy állványa. Menase némafilmfelirat-gyártó laboratóriummal is rendelkezett, valahol egy emeleti helyiségben, üvegmennyezettel. Róla beszéltem tegnap, és úgy emlékeztem tévesen, hogy Ionescu-Ciocnak hívták. Leon Popescu állványát kaptam meg tőle, és talán a labor teljes felszerelése is tőle maradt. A filmek további sorsáról semmit nem tudok. Kapcsolatba léptem egy német filmgyárral, amely kulturális anyagokat készített és forgalmazott, és megpróbáltam eladni nekik a filmjeimet, de nem sikerült a nagy infláció miatt, amely akkor Németországban tombolt. [...]

1924-ben külföldre utaztam tanulmányútra. Meglátogattam a müncheni Bavaria és a berlini Ufa stúdiókat. 1927-ben sürgönyben meghívásom érkezett

Bukarestből. Egy producer filmet akart készíteni, és szüksége volt operatőrre. Leköltöztem Bukarestbe a laborral együtt. Itt forgattam első játékfilmem, Jean Mihail²⁷ rendezésében a *Liát*. Közben meghalt Ferdinánd király, akinek a temetésén is forgattam, Sinaiától a Cotroceni-palotán keresztül Curtea de Argeşig. Majd következett ismét egy egész estés játékfilm, a *Haiducii* (A betyárok) Horia Igiroşanu rendezésében. Saját rendezésű filmet is készítettem, a *România pitorească* (A festői Románia), majd megint egy egész estés játékfilmet Igiroşanuval²⁸, a *Ciocoii* (Az urak) címűt. Jött a *Nunta țigăncii din Văleni* (A văleni-i cigánylány lakodalma), a *Cancerul* (A rák), a *Chemarea dragostei* (A szerelem hívószava), az *Insula șerpilor* (A kígyó-sziget), a *Cântecul zorilor* (A hajnalok éneke), a *Suflete în furtună* (Lelkek a viharban), a *Bing-Bang*.

A.: Avasson be a bukaresti tevékenységébe. Szolgáljon részletekkel a forgatásokról.

B.: Bukarestbe a Gibson cég hívott, volt egy próbaforgatásuk Gociuval, de ez nem elégítette ki őket. A *Lia* producere egy svájci üzletember volt, lichtensteini útlevelel, aki ezer frankkal érkezett Romániába. Tulajdonképpen a szerencsejáték-monopóliumot akarta megszerezni, és ígért egy teljesen felszerelt bankot a Calea Victoriei úton annak, aki ehhez hozzásegíti. Az engedély kibocsátásáig – amelyet sosem kapott meg –, annak érdekében, hogy valahogy megindokolja tartózkodását Bukarestben, nekiláttak a *Lia* forgatásának. Lilly Flohr²⁹ ennek a Bauernek volt a felesége. Miután Gociuval a próba nem sikerült, engem javasolt operatőrnek. Sürgönyöztek Aradra, és ajánlottak havi 16 000 lej fizetést. Laborom volt, és sokat dolgoztam a temesvári dr. Gábornak, ezért azt válaszoltam, hogy ha ajánlanak 30 000-et, elfogadom. Két nap múlva ráálltak, és küldtek 15 000 lej előleget.

Az állomáson Jean Mihail fogadott és egy hivatalnok a Gibsontól. Megismerem Bauert és Lily Flohrt, elolvastam a forgatókönyvet is, amelyet talán Jean Mihail írt. Lily Flohrral készült próbaforgatásomat, amely 30 méter hosszú volt, Posmantirnál hívtuk elő. Mindenki elégedett volt, elkezdhattuk a forgatást. Kerestünk előbb egy helyet a Stúdióknak. A Lascăr Catargiu sugárúton, szemben a Brătianu-házzal volt egy üres, emeletes, tetőteres ingatlan, garázzsal az udvarban. Az első emeleten két szoba volt, üvegfalal elválasztva, összesen úgy 8/10 méter. A belső felvételekhez szükséges stúdióknak rendeztük be. Feketétől megtudtam, hogy Kolozsváron maradt 8 vagy 10 reflektorlámpa, amelyeket még Janovics használt, azokat megvásároltuk. Az épület elektromos váltóárammal volt ellátva, és felhívtam a figyelmet, hogy ilyen körülmények között nem tudunk filmezni, s a próbaforgatás során kiderült, hogy igazam van. Találtunk egy elektromos áramgenerátort (aggregátort), amelyet még a németektől vásárolt valaki a megszállás idején. Megvásároltuk azt is, felszereltük a garázsban, és húztunk egy kábelt a felső emeletig. Minden belső jelenetet ebben a stúdióban vetünk fel. A forgatás három-négy hónapot tartott, egy olyan három-négy napos szünettel, amikor a Duna-parti forgatás során vízbe fulladt a sofőrünk. Filotti csak a forgatás végén érkezett, és látva a kész anyagot, hivatalos véleményezéssel a forrásregényhez hűnek ítélte meg.

Eleinte Posmantirnál hívtuk elő az anyagot, de ez nem volt szerencsés, mivel sokat utaztatta a szalagot, és túl későre lett meg vele. Javasoltam a Társaságnak³⁰, hogy segítsenek felhozni a laboromat Aradról, ami meg is történt. Felszereltük ugyanabba az épületbe, a földszinten, az egykori konyhában. A vágási munkát is én végeztem, ugyanott, mind a negatív, mind a pozitív anyagon. [...] A forgatások befejeztével elfogyott a pénz is, és tudtommal volt némi bonyodalma a külföldi támogatóknak, mivel nem származott semmi-

lyen bevétele a filmből. A Társaságnak közel kétéves működése során a *Lián* kívül készült még egy repülő filmje és egy filmhíradója Ferdinánd király temetéséről (mindkettőt én filmeztem). Ugyanabban az időszakban készítettem pár rövid reklámfilmeket különféle bukaresti üzlet számára. A megrendeléseket két reklámügynök szállította, de a nevükre már nem emlékszem.

Amire emlékszem, hogy az Indro-filmnél egy román egyén neve szerepelt a hivatalos iratokon, falból, mindenestre egy befolyásos személyé, számos jó kapcsolattal miniszteri körökben. A társaság feloszlásakor a laboromat átköltöttem a Pitagora utcába, és a filmgyárak megrendelésére készült feliratozásra összpontosítottam főként. A *Liát* kezdetben az én Pathé-gépemmel vettük fel, majd a társaság vásárolt egy Ascania márkájú gépet, amely végül nálam maradt, mivel nem tudták kifizetni a bérem.

Bukarestben sorra megismertem a mozisták többségét, legelőbb Posmantirt. Később meglátogattam a laborban Georgescu, aki látott egy negatívot, talán a *Haiduciit*. Kíváncsi volt, hogy azt az országban készítettem-e, mert ilyen minőséggel csak Franciaországban találkozott. Megismertem Schwedlert³¹ is. Őt valójában már 1925–26-ból és Temesvárról ismertem, ahol egy vetítőgépeket gyártó cég kísérletezett, és ő is filmezett valamit egy táncosnővel. Viszontlátam Bukarestben, éppen a *Iancu Jianut* forgatta. [...] Jött megkérdezni, hogy a labormunkákat elvégeztetheti-e nálam, de mivel ígéretekkel nem kecsegtettem, Gociuhoz vagy Ionescu-Ciochoz fordult. Mindent ott hívott elő, és amikor a másolás munkafázisa következett, észrevették, hogy a negatív mind egyenletlen. Hozzám fordult, hogy javítsam, amennyire lehet, és bár itt-ott megerősítettem, retusáltam, nagy eredményre nem jutottam vele.

A Lutheránus utcai laboratóriumban dolgoztam, amikor felkeresett Horia Igiroşanu a tiszti fivérével. Közölte, hogy éppen egy új filmen dolgoznak, és nincsenek megelégedve Schwedlerrel, lassan haladnak, és Schwedlernek nincs laboratóriuma. Napi 2000 lejes honoráriumot ajánlott fel értem és a felszerelésért a *Haiducii* elkészítésére. A munkafolyamat legelején elutaztunk Tismanára. A csapat jórészt amatőrökből állt, nagy részük Igiroşanu osztályából kerültek ki. Nem tudok sokat az iskoláról, mert ott csupán egyszer jártam, valami vasárnap-i ünnepségen. Pierre D'Allicket³² sem ismertem. Különféle származású emberek voltak, de alapvetően a társadalom alsó rétegeiből. Azonban mindannyian nagyon kívánták megcsinálni a filmet. A színészek nagy vonalakban ismerték a szöveggönyvet, és minden jelenetnél utasításokat kaptak, amelyeket pontosan végre kellett hajtani. Jóllehet némafilm volt, megkapták a szövegeiket is. A színészeknek nem járt honorárium, mindössze szállás és teljes ellátás. Nem tudok semmilyen konfliktusról Igiroşanu és a színészek között, amely akadályozta volna a munkát. Minden üldözési jelenetet autóból vettünk fel. Akkor is filmeztünk, a motorháztetőre felkötözve, amikor a gumik leereszkedtek. Állványról és kézből is vettünk fel jeleneteket az Ascaniával és egy kisméretű géppel, amelyben 50 méteres kazetta fért el. Az összes anyagot én hívtam elő a laboromban, és a pozitív másolatot is én készítettem el. A laborban egy bizonyos Heinz úr segített, szakmája szerint nyomdász, akit Déván ismertem meg amikor ott forgattam. A mozi szerelmese volt, de soha nem filmezett.

A *Cancerul* (A rák) című film, amelyet Babeş doktorral együtt készítettünk, klinikai helyszíneket, különféle esetek bemutatását és kutatást tartalmaz. Körülbelül hat felvonása van. Ezt a filmet és másakat is Sillo laboratóriumban hívtam elő. Talán ugyanott hívta elő Schwedler is korábban a *Iancu Jianut*. A Babeş Intézetnél felvettük a (kísérleti) laboratórium anyagát, a Colţea kórházban, egy magánklinikán (talán Gerota³³ professzoré volt) a klinikai jelene-

teket. A filmet bemutatta a Lispani mozi és a Casa școalelor egy zártkörű vetítésen. Babeș doktor magához vette a negatívot és a pozitív másolatot, mert tulajdonképpen ő fizette az egészet. Ő ott is lakott, az intézet épületében. A filmnek feliratai voltak, nem hangosfilm volt. Babeșsel beszéltünk annak lehetőségéről, hogy legyen egy hangos bevezető, amit ő maga olvasna fel. Nagy siker volt, visszhangját az orvosi szaksajtó is regisztrálta Franciaországban. Másolati megrendeléseink jöttek Jugoszláviából és Amerikából is, de Babeș elutasított minden ajánlatot, mondván, hogy nem üzleti megfontolásból fogott bele. Párszor ugyan próbálkoztam, de minden alkalommal elutasított.

A *Nunta țigăncii din Văleni* forgatásán – emlékszem – Văleni-ben egy cigánysátrát filmeztünk, egy udvarház égését és egy órát nemzeti viseletbe öltözött paraszttal, Iorga kastélyának udvarán, fentről, a loggiából. A *România – film în 6 acte (Románia hat felvonásban)* című filmen Lupescuval dolgoztam, aki átvette az egykori Indro-film megbízását. Az egész ország területén forgattunk, tájakat és ipari létesítményeket Resicabányán, Vajdahunyadon. Egy teljes hónapig utaztunk szerte az országban egy bérelt autóval. Ha jól értettem, a megbízás összege 600 000 lej volt. Jean Mihailnak ehhez nem volt köze. Közönség előtt levetítve nem volt, de úgy hallottam, a külügyminisztérium használta külföldön propagandacélokkal. Készítettem még egy filmet a Gag... (*itt részben olvashatatlan a cég neve*) egy bizonyos Petrovici közreműködésével, jószájú fickó volt, akinek sikerült különféle iparmágnásoktól támogatást szereznie reklámfilmekre. Amikor a megrendelés befutott, hozzám jött, és én leforgattam. Vele együtt készítettünk reklámfilmeket egy villanykörtegyárnak, egyet a brassói Scherg posztógyár számára, egy másikat a tordai üvegyár részére. Ezeket az 1930–35-ös időszakban forgattuk.

A *Ciocoliit* hang nélkül vettük fel. Ada-Kalehben forgattunk úgy két hónapig, Herkulesfürdőn, a Dunán Orsova környékén. Talán a legjobb volt az Igiroșanu-filmek közül, a rendező immár bő tapasztalatot és alázatot szerzett. Ha az első közös munkánk alkalmával inkább képzeletben kezdtük el az együttműködést, itt állandóan tanácskoztunk.

Ilosvay hangfelvevő gépével dolgoztunk az *Aur (Arany)* című film esetében, az látszik a fényképeken (a gépbe én is rengeteg pénzt belepótoltam, de utólag haszontalannak bizonyult), viszont azt tudni kell, hogy egyetlen méter hangot sem vettünk fel, a mikrofon, az erősítő, a hangoperatőr mind csak a látszathoz kellettek. Tulajdonképpen utólagos szinkront terveztünk. Végül a film nem készült el, kifogytunk a pénzből, és amennyire tudom, Hodoșnănak³⁴ volt a bankban 80 000 leje, abból támogatta mint főszponzor.

A *Chemarea dragostei* belső jeleneteit egy bukaresti ügyvéd házában forgattuk, a többit egy kúrián. Ez az ügyvéd volt a főtámogató, talán Wienernek hívták. A szinkront Budapesten vettük fel, de minden mást Romániában. Azt a hírt, hogy a Metro filmgyár képviselője is részt vesz a gyártásban, csak falból terjesztették. Hét felvonásból állt, szinkronos párbeszédet nem tartalmazott, csupán csak zenés betéteket. Budapestre egyedül Ion Manu utazott, és készített egy egyfelvonásos rövidfilmet, egyfajta vicces monológot, amelynek semmi köze nem volt a *Chemarea dragostei*-hez. Valójában posztszinkront vett fel, mivel a kép már Bukarestben megvolt. Ezt a rövidfilmet a *Chemarea dragostei* vég kiegészítéseként vetítették.

[...] A *Bing-Bang* forgatásáig én filmeztem a szebeni termelősövetkezet egyik filmjét is, az *Un târg pe Muntele Găina (A Găina-hegyi vásár)* címűt (Ionel Veștea³⁵ közreműködésével). Ennek hat felvonása volt, kizárólag munkafolyamatokat ábrázolt (az erdőben, a mezőn, a szövetkezet boltjában) és néphagyomá-

nyokat, ünnepeket stb. A *Găina-hegyet* Bukarestben vetítették, a Capitol mozi-ban is. Ugyancsak Veștea megrendelésére készült az *Un concurs de ski la Predeal* (*Predeal-i síverseny*). A termelészövetkezet filmjét Argani³⁶ szinkronizálta.

Az *Insula șerpilor* című játékfilmet két hónap alatt forgattuk. A bräilai Baltá-ban kezdtük (egy hónapon keresztül minden reggel dereglyével mentünk ki a Bal-tába). A képminőség szempontjából talán ez volt a legsikerültebb Igiroșanu három filmje közül. Némafilm volt ez is. Argani mindössze egy hangos előjátékot vett fel, ha jól emlékszem, a továbbiakban zenés betéteket használtunk lemezzről. Az elő-játék, amelyben Igiroșanu is megjelenik pár színész oldalán, körülbelül 100 mé-ter hosszú. A többi gramofonról lejátszott zene, amit fel sem másoltunk a szalag-ra, de végül talán Argani szinkronizált zenét a teljes film hosszában.

Legtöbb két hónapig dolgoztunk a *Bing-Bangon*. Az egész posztszinkroni-zált, kivéve a végén hallható éneket. Felvettünk, ha jól emlékszem, egy mun-kaszinkronos másolatot is, majd az egészet elküldtük Budapestre véglegesít-tetni. Az Ascani géppel vettük fel, és bár volt mellette egy hangfelvételre al-kalmas berendezés is, a végül leszámítva nem használtuk a mikrofonokat.

A laboromat felállítottam a Grivița sugárúton, és elkezdtem vízjeleket nyom-ni filmszalagokra. Ezt a munkát az O.N.C.-alkalmazásig végeztem. 1939-ben al-kalmazott munkaszerződéssel a Filmhíradók Állami Vállalata, ahol filmhíradó-kat és dokumentumfilmeket készítettem. Az O.N.C. számára főként nehézipari létesítményekről forgattam: Malaxa, Vajdahunyad, Resicebánya, Brassó, Fogaras, a fegyvergyárban, a dohánygyárban, a hadiellátónál, a Piatra-Neamț-i papírgyár-ban. Összevágtam egy filmet első világháborús képekből a Casa școalelor számá-ra *Din trecutul neamului* (*A nemzet múltjából*) címmel. O.N.C.-alkalmazottként vettem fel az *Insula șerpilort*, a híradókat és az anyagot egy olyan dokumentum-filmhez, amelyet nemrég láttam megvágva. 1939-ben a zöldségesek (*vasgárdis-ták*) Iași-ban ünnepélyes felvonulást tartottak Zelea Codreanu tiszteletére, amelyre összesereglett 40 000 ember az országból, de sok külföldi is.

[...] Éjszaka arra ébredtem, hogy hintázik az ágyam. Pánik és zshivaj uralko-dott a szállodában. A mi szobánk a földszinten volt, s a szálloda háromeme-letes. A vendégek mind ott tolongtak a lépcsőházban. Nem tudtam kinyitni a külső ajtót, hogy én is kimenjek, így beálltam a két ajtó közé, és vártam a vég-zetem. A mennyezet vakolata az ágyra hullott, a falak megrepedtek. Körülbe-lül húsz percig rengett a föld.³⁷ [...]

A.: Kivel volt Iași-ban? Rögtön a földrengés után is filmezett ott?

B.: Iași-ba jött egy másik csapat is Dominicovschi vezetésével. Lefilmeztük a földrengés hatását, többek között egy félig leomlott szállodaépületet, a holt-testek kiemelését a törmelékek közül, a Közigazgatási Palotát stb.

Közben a Malaxáról készített filmemet szűk körben levetítették, és a gyár kiosztott egy nagyobb összeget honorárium gyanánt. Annak ellenére, hogy több héten keresztül dolgoztam rajta, és mindent én vettem fel, az elsőtől az utolsó méterig, a honoráriumból semmit nem láttam, ami igen nagy csalódást okozott. És ekkor következett a német megszállás.

Forgattam Kolozsváron is egy nappal a magyarok bevonulása előtt, főként az állomáson, a hídról, az egybegyűlt tömeget, azt, ahogyan a polgári lakosság a katonasággal összevegyült. Ott voltam, és filmeztem a craiovai nagygyűlést, amikor Maniu a Minerva szálló erkélyéről beszédet mondott. Gyulafehérvá-ron a román pátriárka és a katolikus püspök találkozását vettem fel, valamint egy nagygyűlést (hanggal). Brătianu temetésén is forgattam. [...]

Budapestre költöztem a lányomhoz 1941-ben. Pár rövid dokumentumfil-met leszámítva nagyobb megrendeléseket nem kaptam, több kolléga is mun-

kanélküliként tengődött. Kiváltottam egy fényképészeti engedélyt, és fotókat nagyítottam. Abban az évben Magyarország is belépett a háborúba. A rokonom Észak-Erdélyben éltek, közeledett a front, Erdély háborús helyszínné vált. Feloszlattam a céget, és elszegődtem az egyik áruház fotó-film műtermébe, amelynek vezetője lettem. Majd jött a front, és végigszenvedtem Budapest ostromát, az állandó bombázásokat. Az ostrom végén, látva a nagyméretű rombolást, úgy döntöttem, visszatérek a hazámba. 1945 májusában érkeztem Aradra. Újaradon éppen meghalt a fényképész, megvettem a műhelyét, és független fotósként dolgoztam. Harmadik feleségem halála után egy évig voltam özvegy, majd elvettem egy fiatal nőt, aki nálam inasként dolgozott. Hálátlan magatartása miatt elváltam tőle.

A Fényképész Szövetkezet 1958-ban fiókot nyitott Újaradon, a műhelyük pedig az állami boltok közelében volt, az enyém pedig távolabb a központtól. A forgalmam nagyon megcsappant, és minden nyereséget be kellett fizessek adó gyanánt, ezért bezártam a műhelyt, és nyugdíjba vonultam.

A nagyon kicsi, 350 lejes nyugdíjamból időmilliomosként élek most, 75. éve met betöltöttem. Szomorúan gondolok arra, hogy most, amikor az országban a legkorszerűbb berendezésű stúdiók működnek, én már nem dolgozhatok velük.

■ JEGYZETEK

1. Jordáky Lajos: *Az erdélyi némafilmgyártás története (1903–1930)*. Kriterion, Buk., 1980.
2. A Nemzetközi Film Adatbázis Iosif Barkok-szócikke. <https://www.imdb.com/name/nm0055105/>
3. Georg Narten hannoveri bioszkóp-tulajdonos muzikaravánja.
4. A belgrádi várat is magában foglaló városrész.
5. A pánkromatikus fekete-fehér fényképfilm a látható fény minden hullámhosszára érzékeny, ezért a látvány valóságghú képét tudja rögzíteni, amire azonban az ortokromatikus nem képes.
6. Alexander Joseph „Sascha” (1886–1927), Kolowrat-Krakowsky grófja, az osztrák mozi úttörője. 1910-ben hozta létre a filmgyárat Poimdában (Csehország), amellyel 1912-ben Bécsbe költözött.
7. August von Mackensen (1849–1945) német császári tábornagy, első világháborús hadvezér.
8. Város Bulgáriában.
9. Ma Rusze.
10. Valószínűleg a német és a bolgár nemzetiségek, amelyek ekkor már szövetségesek voltak.
11. 1916. december 6-án.
12. Ma Montenegró területén fekszik.
13. Durres kikötőváros Albániában.
14. Illava város Szlovákiában.
15. Gábor Dezső a temesvári Filmcentrala (Országos Filmközpont) filmkölcsönző és -forgalmazó cég vezérigazgatója volt a húszas és harmincas években.
16. Fekete László (1889–1946) kolozsvári operatőr, a Fotofilm vállalat későbbi tulajdonosa.
17. A Román Anonim Filmipari Társaság.
18. Jean Davidescu (sz. 1897-ben) filmforgalmazó, a Gaumont francia filmgyár román képviselője.
19. Eftimie Vasilescu (1895–1986) operatőr, rendező és producer.
20. Vasile Gociu (1891–1950) operatőr, dokumentumfilm-rendező.
21. Constantin Ivanovici (1896–1978) operatőr, producer.
22. Nicolae Barbelian operatőr, rendező.
23. Gheorghe Ionescu kémikus, operatőr, producer.
24. Tudor Posmantir (1893–1982) operatőr, rendező.
25. Constantin Angheliescu (1869–1948) orvos, egyetemi tanár, több alkalommal tanügyminiszter és egy ízben miniszterelnök.
26. Leon M. Popescu (1864–1918) nagy földbirtokos, szenátor és filmmecénás. A *Románia függetlensége* című, első egész estés román játékfilm, történelmi dráma producere és forgalmazója.
27. Jean Mihail (1896–1963) rendező.
28. Horia Igiroşanu (1896–1960) szobrász, producer, rendező.
29. Lilly Flohr (1893–1978) osztrák színésznő, énekes.
30. Itt bizonyára az Indro-film Társaságra utal, amely a *Lia* gyártásáért felelt.
31. Leo Schwedler osztrák operatőr.
32. Igazi nevén Alexandru Petrescu román rendező.
33. Dimitrie Gerota (1867–1939) orvos, radiológus, urológus.
34. Talán Nunuța Hodoș (1899–1983) színésznő.
35. Ionel Veșteea színész.
36. Iulian Gartenberg Argani hangmérnök.
37. Az 1940. november 10-i földrengésről lehet szó.